

Мең-зең болып манаурап,
Заң-шарғыдан жаңылып [Н.К.Іт].

Сол бір кездер есімде
Сан мың жарлы-жақыбай,
Қайыр сұрап жүретін [Н.К.Іт].

4 Мағыналас екі немесе үш сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейту үшін қолданылады. Мұндай сөз қолданысын плеоназм немесе плеонастикалық сөз тіркесі деп атайды.

Талабымды оңарса,
Жаратқан жаппар құдайым [Н.К.Іт].

Жандыны жаратушы жаппар құдай,
Ойласпас жақсылығын берерінде [Н.К.Іт].

Сол уақта Жаппар һақтан хабар келген,
«Халықтың арасында өлтір» деген [Е.К].

Мына ұрият бостандық,
Тугызды күн мен айыңды... [Н.К.Іт].

5 Синонимдер жеке сөз ғана емес, фразалық тіркестерде де жиі ұшырасады. Көңілдегі көрікті ойды сөзбен кестелеп айтып беруде фразалық тіркестер орасан зор қызмет атқарады.

Мұқтар деген біреу бар –
Қатты мәзәжің, кеулі тар [Н.К.Іт].

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы мысалдарда көнерген аталымдар, арабизмдер мен парсысизмдер синонимдік қатар түзу үшін стильдік мақсатпен алынған. Ғалым Б. Юнусалиевтің сөзімен айтсақ, екі синоним сөздерді қатар қолдану – жазба әдебиетке өзге тілдік элементтердің жаңа ене бастаған кезінде болатын әдіс [5, 227 б.].

1. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов, Вища школа, 1988. – 158 с.

2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 356 б.

3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы: «КИЦОО», 2007. – 166 б.

4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

5. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСКАРТУЛАР

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б.

Е.К. – Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 313 б.

* * *

В статье рассматриваются особенности устаревших и исторических названий в казахском языке. В языковом образовании устаревшие слова (архаизм и историзм) можно рассматривать как "устаревшие названия".

* * *

The article discusses the features of old and historic names in the Kazakh language. In language formation obsolete words (archaic and historicism) can be regarded as «obsolete name».

А. Ө. Нұртазина

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілінде, оның ішінде қазақ тілінде тіл байлығын әрі сан жағынан байытып, әрі сапа жағынан қолдану иемділігін арттыратын ерекше сөз жасау құбылысы да қос сөздер болып табылады.

Қос сөздер басқа тілдерде де бар, бірақ соншалықты кең ауқымды, даму жағынан ешқандай тілге ұқсамайтын ерекше, формалық, мағыналық жағынан айрықша дараланып көзге түсетін құбылыс қос сөздер болып табылады. Сондық-

тан да түркі тілінде де қос сөздердің табиғаты жөнінде сан алуан еңбектер де жарық көрді. Дегенмен, қазақ тіліндегі зерттеулерді басқа түркі тектес тілдермен салыстырғанда кем түсіп жататын сияқты. Мысалы, Ә. Қайдаровтың ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеп, диссертация қорғауы.

Т. Гариповтың: Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959;

С. Муратовтың: Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М., 1961;

Б. Оразбаевтың: Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964;

А. Ходжиевтің: Узбек тилда кушма жуфтва такрорий сузлар. – Тошкент, 1963; П. Азимов: Туркмен дили (сөз жасай әли гошуммалар). – Ашхабад, 1950; Ф. Ганиевтің татар тіліндегі күрделі сөздерді объекті етіп алып, монография жариялауы бізді осындай пікірде болуымызға себепші болады. Өйткені С. Кеңесбаев, А. Ысқақовтардың еңбектері жоғарыда аталған еңбектердің көлемімен де, қамтыған проблемаларымен де сай келе алмайды. Сондықтан да қазақ тілінде қос сөздер күрделі сөздің жасалу жолының бірі ретінде қолға алынған да, сөз таптары тұрғысынан көп әңгіме болмайды. Көп жағдайда сөз таптарына бөлінуде шатасушылық байқалады. Айталық, *ауызба-ауыз, қолма-қол, жолма-жол* деген қос сөздерді қос сөздердің (күрделі сөздердің бір түрін) бір жасалу жолы деп түсіндіреміз де, оның қай сөз табына қатысты екенін атай бермейміз. Шындығына келгенде, бұл жол тек сын-бейне үстеуін жасаудың бір жолы деп қарау керек. Өйткені, *ауызба-ауыз, көзбе-көз* деген сияқты қос сөздердің басқа сөз табы болуы мүмкін емес.

Ал *тау-тау, төбе-төбе, қап-қап* сияқты қайталама қос сөздер де оқулықтарымызда күрделі сөздердің бір түрі болып жүр. Егер байыптап, көңіл бөлетін болсақ, бұл қос сөздер түрі күрделі сөз сияктанып, құрамы жағынан екі сөзден тұрғанымен, жаңа сөз жасалынбайды. Айталық *тау-тау* деген қос сөз болғанымен, жаңадан жасалған зат есім де сын есім де немесе басқа сөз табы да жоқ. Тек зат есімнің көптік мағынаны аналитикалық жолмен беруінің бір тәсілі ғана болып табылады. Мысалы, *қап-қап астық* дегенде *көп қап астық, қатар-қатар үйлер* дегенде *көп қатарлы үйлер* дегенді аңғартады. Сондықтан да біз қос сөздердің бәрі бірдей жаңа сөз жасамайтынын байқаймыз. Осындай қос сөздердің қыр-сырындағы бізге беймәлім тұстарын жақсы түсіну үшін және қазіргі түсініктерге дұрыс талдау жасау үшін біз қос сөздерді жалпылама алмай, оның қазақ тіліндегі жайын 10 томдық түсіндірме сөздіктегі берілуіне қарай талдауды мақсат еттік. Шындығында, қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі қос сөздердің берілу жайына арнайы талдау жасағанда, тілге тиек етер бірсыпыра мәселелерге түмсық тіредік. Сондай-ақ, қос сөздердің семантикасына көңіл аударуда да бірсыпыра морфологиялық белгілер ашылды. Айталық қос сыңарларының құамындағы дауысты дыбыстың жуан-жіңішке болып келуі *астан-кестен, кемпір-сампыр, ұрыс-керіс* немесе сыңарларының бірін-

де дауысты дыбыс ашық, бірінде қысаң болып келуі *тарс-тұрс, бұрқ-сарқ* стильдік-семантикалық айшықтар туғызады.

Компонеттері мағынасыз қосарлама қос сөздерге тоқталайық. Компоненттерінің не біреуі, не екеуі жеке-дара қолданылмайтын мағынасы түсініксіз немесе некен-саяқтан ғана қолданылатын құрамнан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі бірнеше сыңары ғана түсініксіз сөздер, екіншісі – екі сыңары да түсініксіз сөздер. Бір сыңары түсініксіз қосарлама сөздер: *айқай-сүрең, арық-тұрық, азын-аулақ, әуре-сараң, бала-шаға, борыш-қарыш, көл-көсір, киіз-кепшік, киім-кешек, жеңіл-желпі, жүдеу-жадау, т.б.* Олардың бірінші сыңарлары түсініксіз қосарлама сөздер де, *опыр-топыр, тай-талас, ұлан-байтақ, шардақ-шашыр, алба-жұлба, алай-түлей, ыбыр-сыбыр, ығын-шығын, екі сыңары да бірдей түсініксіз абыр-сабыр, ағыл-тегіл, алба-жұлба, алай-түлей, әңкі-тәңкі, егіл-тегіл, ығай-сығай* сөздер де бар.

Бұл топқа түсініксіз сыңарлардың кейбіреулерін де тіпті ешқандай да мағына жоқ болса, кейбіреулерінде әлдеқандай күңгірт я кейде азды-көпті аңғарарлықтай мағына барлығы сезіліп тұрады. Мысалы, *анда-санда, көкір-шүкір, қым-қуып, әңкі-тәңкі* сияқтылардың сыңарларының жеке тұрғанда ешқандай мағына аңғарылмайды. Ал, *ым-жым, ың-жың, тым-тырақай, ту-талақай, ұйпа-тұйпа* дегендердің кейбір сыңарларынан азды-көпті мағынаның нышаны білінеді. Ол нышан я белгі сыңарды қазіргі тілімізде я жеке-дара жұмсалатын сөзбен, я қосарланып, я қайталанып қолданылатын сыңарлармен салыстырғанда айқындала түседі. Мысалы, *ым-жым* дегендегі бірінші сыңарды ым қакты (ымдасты) деген сөзге, екіншісін жымыр я жымықыр деген сөздерге (сыртқы дыбыстың жағынан да, ішкі мағыналық жағынан да) салыстырып, оның төркінін де, мағынасын да анықтауға болады. Ал, *тым-тырақай, ту-талақай* дегендерді екінші сыңарын тырақайлап қашты, талақай, талау сияқты формалармен ұштастырып қарауға болады. *Алба-жұлба, ұйпа-тұйпа* дегендердің жұлба формасын жалба-жұлма сөзімен, тұйпа дегенді ұйпалақ, ұйпалау сөздерімен әбден байланыстыруға болғандай.

Екі сыңардың да мағынасы жоқ қосарлама сөздердің кейбір компоненттері бір ғана сөздің емес, бірнеше сөздің құрамынан кездесіп отырады. Мысалы, *анда-санда, оқта-санда, оқта-текте, оқтын-оқтын* дегендердегі *санда* формасы алғашқы екі сөзде *оқта* (оқтын) формасы соңғы үш сөзде қатысып тұр. Ал, *ың-жың* дегендегі *ың* формасын *ың-шың, ыңыру, ыңырану*

сөздерімен салыстыруға болатыны сияқты, ым-жым дегеннің екінші сыңарын *жым-жырт*, *жым-жылас* дегендердің құрамынан, ал тым-тырыс дегеннің сыңарын тымырады, тымырайған дегендерден табуға болады.

Қос сөздердің қазіргі кезде түсініксіз болып немесе мағынасы жоқ сияктанып көрінген сыңарлары мынандай екі түрлі жолмен пайда болған. Біріншіден, әуел бастан дербес мағынасы бар белгілі бір сөз екі рет қайталанып, бірте-бірте оның я бірінші, я екінші компоненті өз мағынасын біржолата жоғалтумен (делексикаланумен) бірге, дыбыстық жағынан да тиісті өзгеріске ұшыраудың нәтижесінде өзіне тән дербестігінен айырылып, тек өзгермейтін қосарланып жұмсалатын қосалқы я қосақтама мүше ретінде ғана қалыптасқан.

Екіншіден, әуел баста дербес мағыналары бар басқа-басқа екі түрлі сөз ұдайы қосарланып жұмсала-жұмсала жүріп, бірте-бірте бір сыңары, бірде екеуі де бірдей өз мағынасын я біржолата, я жартылай жоғалтып (делексикаланып), бастапқы өз дербестігінен айырылып, не тек мағыналы компонентке, не бір-біріне қосарланатын қосалқы сыңар ретінде ғана жұмсалатын болып қалыптасқан.

Идиомалану, лексикалану, грамматикалану процесі – қос сөздерге тән қасиет. Мысалы, жүген-құрық, ер-тоқым, бет-жүз, ауыз-мұрын, қас-қабақ тәрізді қос сөздер идиомаланып. Жүген-құрық тигізбеу, ер-тоқымын бауырына алу, бет-жүзге қарамау, аузы-мұрны қисаймау, қас-қабаққа қарау, ес-түсін білмеу сияқты аса күрделі сөздерге арналған. Тарихи шығу тәркінің қалыптастыру заңдарын топшылағанда, қос сөздер мынандай екі түрлі жолмен дами-дамы келіп, үлкен бір арнаға сайған:

1. Қосарлама қос сөздердің бір алуаны белгілі бір төл сөзге өзге бір рудың я тайпаның тіліндегі пара-пар я мәндес сөзді немесе көршілес, айлас-күйлес отырған я бұрынды-соңды белгілі қарым-қатынаста басқа халықтардың тілдеріндегі балама сөзді жарыстыра, қосарлап қолдану машығынан туып қалыптасқан. Бірақ бұлардың ішінен кейбіреулерінің жеке, я екі компоненті әуелгі өз мағынасын солғындатып, не бір жола оны жоғалтып (диалексикаланып), тек қосарлама сөздің құрамында ғана қолданылатын көне формаға айналған.

Бұл үрдісте, әрине, тиісті фонетикалық құбылыстардың да өзінше маңызды болғаны күмәнсіз. Үрдістерді бағдарлау үшін мысалы, *бала-шаға*, *жора-жолдас*, *некен-саяқ*, *жүдеу-жадау*, *тоқты-торым*, *дау-шар*, *қыз-қырқын*, *ас-*

ауқат деген сөздерді салыстырып-ақ көз жеткізуге болады.

2. Қосарлама қос сөздердің бір алуаны сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің, айқындауыш мүшелердің логикалық, формалық, интонациялық райға қарай бірте-бірте орын жағынан да өзара орайласып, бір-бірімен үнемі жұпталып айтылып, жұпталып қолдануына сәйкес, бірде күрделі, бір бүтін тұрақты сөз ретінде, бірде бір-бірінен ажырасатын бірыңғай мүшелер ретінде жұмсалу машығынан қалыптасқан. Практикада әрі байлаулы, әрі еркін қолданылатын осындай қасиет екі жағы да мағыналы қосарлама сөздерге тән. Сондықтан ондай қосарлама сөздердің компоненттері тым ауыспалы болады, бірде олар (қажет болған жағдайда) қос сөз құрамында қолданылса, *сау-саламат*, *аман-есен*, *әкешеше*, *апа-қарындас*, *іс-әрекет* бірде олар бір-бірінен ажырап дербес, жеке-дара сөз ретінде бірыңғай мүше тізбегінде өз алдына мүше ретінде қолданыла береді (саумысың, саламатпысың? Әкеңе, шешенің сәлем айт. Еңбек дегеніміз - іс істеу, әрекет жасау деген сөз т.б.). қос сөздердің екі сыңары да бірден бірыңғай, демек, бір ғана сөз табына тән сөздерден құрылатын себебінің бір негізі олардың бірыңғай мүшелерімен ұштастығында да болуға тиіс.

Ал қайталама қос сөздердің симантикалық сипатына тоқталатын болсақ, қайталама қос сөздердің түр-түрлерінің өзара мағыналық айырмашылықтары сол сөздердің қайталау түрлеріне, олардың сыртқы дыбыстық және сыртқы морфологиялық формаларына байланысты. Олай дейтін себебіміз – қайталаудың әрбір түрі я үлгісі тиісті семантикалық мағына тудыратын грамматикалық форма ретінде ретінде қалыптасқан тәсілдер деуге болады. Өйткені, қайталама қос сөздердің формаларында басқа-басқа қаншалықты түр болса олардың соншалықты мағыналық реңктері болады. Демек, өзіне тән ерекшелігі бар әрбір мағыналық реңктің өзіне лайық формасы да болады.

Егер зат есімге ешқандай да қосымша қосылмай екі рет қайталанса *тау-тау*, *сай-сай*, *қора-қора* ол сөзден жаңа лексикалық мағына тумайды. Тек сол сияқты заттарды топ-тобымен жинақтау я бөлу мағынасы түсініледі. Мысалы, *Күндіз көрген жазық жерін қазір тау шатқалындай өркеш-өркеш көрінеді* (Ф. Мүсірепов). *Көп кешікпей шабындық жерлерде мая-мая шөп түрды* (С. Көбеев).

Сын есімнің ешбір қосымшасыз қайталатын формасы да ол сөздің лексикалық мағынасын өзгертпейді, тек семантикасымен қолданылу

райына азды-көпті ерекшелік енгізеді. Мысалы, Банан жапырағының әр сласында үлкен-үлкен банан жемістері өседі (М. Әуезов). Ұзын-ұзын сарайлар, кең-кең қоралар көрінеді (С. Мұқанов). Бұл сөйлемдердегі үлкен-үлкен банан, ұзын-ұзын сарайлар, кең-кең қоралар деген тіркестердегі қайталанған сын есімдер бір жағынан өздері анықтайтын заттардың көптігін білдірсе, екіншіден сол заттардың бәрі де (я ол заттардың әрқайсысы да) бір сипатты, бір реңкті, бір сапалы екенін білдіреді.

Сонымен қатар, қайталанған сын есім анықтауыш болғанда, анықталатын зат есімге көптік жалғауы жалғанбаса да оның көп екені білінеді. Бірақ әдетте, көптік жалғауының жалғанып тұрғаны дұрыс. Ал, анықтауыш қосарланған сын есім емес жалаң сын есім болғанда көптік мағынада қолданылуға тиісті зат есімге көптік жалғауы қайтсе де жалғануы шарт. Мысалы, *үлкен үй және үлкен үйлер: үлкен-үлкен үй және үлкен-үлкен үйлер.*

Жалпы алғанда бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын күрделі есімдер күнделікті өмірде кездесетін заттарда я басқа құбылыстарда және олардың әр түрлі қарым-қатынастарында болатын көбею, топталу, есептеу, жіктелу, саралану, бөліну, жекелену сияқты жай күйлерді көбейтіп топ-тобымен я бөліп жік-жігімен я саралап сала-саласымен атап анықтап білдіретін форма ретінде қызмет етеді. Қос сөздердің бұл ерекшеліктері олардың қосарланған формаларында әрқилы жалғау және басқа қосымшалар жалғанып қолданғанда сөйлемде өте жақсы айқындала түседі. Мысалы, *Олар көше-көшені бойлатып, өзді-өзі сеңдей соғылысып қалып жатыр (Ғ. Мүсірепов). Ботакөз үй-үйдің арасымен келе жатты (С. Мұқанов). Осындағы көше-көшені сөзі бір ғана көшені емес бірнеше көшені және оның әрқайсын деген семантикалық-грамматикалық мағынаны білдірсе, үй-үйдің сөзі әр үйдің я барлық үйдің деген сара ұғымды білдіреді.*

* * *

В статье рассматриваются лексико-грамматические особенности компонентов парных слов.

* * *

The article deals with the lexical and grammatical features of the components of paired words.